

Rüdiger Haude

Annexatie en regionale identiteit. De Annexatie-Enquête van de Werkgemeenschap Limburg in 1945

De goede betrekkingen van Nederland met het aangrenzende Duitsland en de open grenzen in de tegenwoordige Euregio Maas-Rijn doen gemakkelijk vergeten hoe verbitterd de verhouding tussen deze buurlanden was in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog. De inval van het Duitse leger op 10 mei 1940 en de daaropvolgende vijfjarige bezetting waren traumatische gebeurtenissen in de Nederlandse geschiedenis en de herinnering daaraan is nog steeds een bepalend element in de beleving van de Nederlandse nationale identiteit. De jaarlijkse nationale dodenherdenking en de bevrijdingsdag op 4 en 5 mei, waarop de slachtoffers worden herdacht en het einde van de Duitse bezetting wordt gevierd, behoren in Nederland tot de belangrijkste nationale feest- en herdenkingsdagen. Het is interessant om de Duits-Nederlandse verhouding vlak na de oorlog nader te onderzoeken, onder meer omdat zulk onderzoek leert hoe uit de diepste nationale tegenstellingen toch wegen naar verzoening kunnen worden gevonden. Hiervoor moeten we ons verplaatsen naar de situatie in het jaar 1945.¹

Op de bevrijding volgde een periode van wraak. Circa 150.000 leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en andere van collaboratie verdachte personen werden geïnterneerd, gedeeltelijk onteigend, en mishandeld. Duizenden Duitsers, onder wie ook personen die al lang vóór de oorlog in Nederland woonden, werden uitgezet (onder meer in de zogenaamde operatie 'Black Tulip'), en jonge vrouwen die men de omgang met Duitse soldaten verweet, werden als 'moffenmeiden' vernederd door ze in het openbaar kaal te scheren.² Het onderwerp van dit artikel betreft een reactie op de Duitse bezetting en de daardoor veroorzaakte verwoestingen, die met deze wraakgevoelens in verband kan worden gebracht. Na het einde van de Duitse bezetting ontstond er in Nederland een levendig debat over een eventuele annexatie van Duits grondgebied als compensatie voor de geleden schade. Er werden tientallen

1 Voor de verwijzing naar de archiefbronnen voor dit onderzoek en verdere aansporingen dank ik Ad Knotter. Dit artikel is een enigszins gewijzigde vertaling van mijn "Die Annexionsfrage steckt voller Minen". Briefe an die *Annexatie-Enquête-Commissie der Werkgemeenschap Limburg, 1945*, in: Christoph Rass und Peter M. Quadflieg ed., *Kriegserfahrungen im Grenzland. Belgien und Deutschland im Zeitalter der Weltkriege* [Aachener Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 7] (Aachen 2012).

2 De interessante vraag wat de gevolgen waren van deze strafmaatregelen in de grensgebieden, en of zij op dezelfde wijze werden uitgevoerd als in het binnenland, is nog niet echt onderzocht. Voor een gevalstudie zie: Marith Dieker, *German Dutchmen. A socio-historical analysis of the life of German inhabitants of the Dutch border municipality Vaals (1933-1948)* (bachelorscriptie Maastricht 2011). Over de 'moffenmeiden' vgl. Katja Happe, "'Moffenmeiden'". Der Umgang mit Kollaborateuren in den Niederlanden nach 1945, in: Norbert Fasse, Johannes Houwink ten Cate en Horst Lademacher ed., *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit* [Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 1] (Münster etc. 2000) 405-416.

Afb. 1. Cover van de annexatie-enquête van de Werkgemeenschap Limburg, 1945. Collectie SHCL

brochures over gepubliceerd,³ waarvan verreweg de meeste een uitbreiding van het Nederlandse grondgebied met maximaal 100 procent eisten. Niet zelden werd daarbij ook deportatie van de gehele Duitse bevolking uit de te annexeren gebieden bepleit.⁴ Dit pleidooi werd ondersteund in vele krantenartikelen, affiches en karikaturen (afb. 1).

Over de geschiedenis van het naoorlogse annexatiestreven is vrij veel onderzoek verricht, zowel in Nederland als in Duitsland.⁵ Een van de uitkomsten van dit onderzoek was dat de annexatiebeweging met name in de provincie

3 Simone van der Steen, *Het echech van groots opgezette annexatieplannen. Een onderzoek naar de mislukking van de Nederlandse annexatiewensen ten aanzien van Duitsland en in het bijzonder voor het gebied van de Zelfkant* (doctoraal scriptie Nijmegen 1992) 50, telt ongeveer 60 brochures, waarvan de meeste in het jaar 1945 werden uitgegeven. Andreas Gebbink, "Die Suppe ist den Kohl nicht wert". Die Reaktion der Bevölkerung beiderseits der Grenze auf den niederländischen Gebietsanspruch 1945-1949', in: Fasse, Houwink ten Cate, Lademacher ed., *Herrschaft*, 417-436, aldaar 436, komt op een totaal van 80 brochures over de annexatiekwestie.

4 Bijv. Frits Bakker Schut, *Uitbreiding Nederlands Grondgebied Gewenscht?* (Amsterdam/Brussel 1945).

5 In Nederland o.a. Van der Steen, *Het echech*; in Duitsland: Gebbink, "Die Suppe ist den Kohl nicht wert"; zie ook: Reinhold Schneider, 'Deutschland - Niederlande. Einige Vorbemerkungen zu einer Monographie über das Problem des deutsch-niederländischen Grenzstreits 1945-1949', *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien* 3 (1992) 137-145.

Limburg bijzonder actief was.⁶ Horst Lademacher wees erop dat het in Den Haag gevestigde ‘Nederlandsch Comité voor Gebiedsuitbreiding’ hier zijn oorsprong had.⁷ Het Limburgse provinciebestuur eiste in het najaar van 1946 nog twee keer zoveel Duits gebied op als de regering in Den Haag.⁸ In juni 1945 werd door de ‘Werkgemeenschap Limburg’ een grootscheepse enquête in Limburg gehouden, die een interessant inzicht biedt in de opvattingen over de annexatiekwestie onder een flink aantal inwoners van Limburg.⁹

De ‘Annexatie-Enquête’ van de Werkgemeenschap Limburg

De Werkgemeenschap Limburg was opgericht op 22 januari 1945 te Maastricht, en had ten doel ‘de bevordering van de sociaal-economische en culturele belangen der Nederlandsche gemeenschap in de provincie Limburg’. Uit de formulering van de grondslagen blijkt dat zij een combinatie van katholicisme en regionalisme voorstond: ‘a. voor het Sociaal-Economische de beginselen van onvervalscht natuurrecht, o.a. erkend en aangegeven in de Pauselijke encyclieken; b. voor het Culturele de in de provincie Limburg traditioneele levensbeschouwing’.¹⁰ Voorzitter was L. Lhoëst, directeur van de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek te Maastricht, secretaris was H.A.E.G. Herben, gemeenteambtenaar te Maastricht. Het initiatief tot het houden van een enquête ging uit van de vicevoorzitter van de culturele sectie van de werkge-meenschap, dr. W.A.F. Janssen, leraar Nederlands en geschiedenis te Maastricht. Janssen (1909-1965) was ook correspondent van de Bureaux voor Dialectologie, Naamkunde en Volkskunde van de KNAW, het latere Meertens Instituut.¹¹ Hij schreef het grootste deel van de uitvoerige toelichting bij deze enquête.¹²

6 J. P. D. van Banning, ‘De grenscorrecties’, *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 64 (1947) 186-205, aldaar 187; zie ook Van der Steen, *Het echeq*, 97. In het algemeen leefde de annexatiegedachte het meest in het katholieke volksdeel: H. Roest, ‘Perikelen rond de Nederlands-Duitse grens (1945-1949)’, *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 24 (1989) 430-436, aldaar 432. Van de partijen in de Tweede Kamer was de KVP de grootste voorstander, in het bijzonder ook het Limburgse kamerlid Jan Maenen, met als argument dat er tussen de grensbevolking van Nederland en Duitsland nauwe culturele en taalkundige relaties bestonden. Vgl. Van der Steen, *Het echeq*, 30.

7 Horst Lademacher, ‘Die Niederlande und Deutschland 1945-1949. Wirtschaftsfragen und territoriale Korrekturen’, in: Wilfried Ehbrecht und Heinz Schilling ed., *Niederlande und Nordwestdeutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit. Franz Petri zum 80. Geburtstag* [Städteforschung, Reihe A, 15] (Keulen 1983) 456-511, aldaar 482.

8 Van Banning, ‘De grenscorrecties’, 203 e.v.

9 Het archief van de Annexatie-Enquête-Commissie is ondergebracht bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL, v/h Rijksarchief; arch.nr. 06.18), dat van de Werkgemeenschap zelf bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL, EAN 751). Beide instellingen zijn thans onder een dak gehuisvest in het Historisch Centrum Limburg te Maastricht.

10 SHCL VAH 895: *Oprichtingsakte Werkgemeenschap Limburg* (Maastricht 1945) art. 2 en 3.

11 Meertensinstituut KNAW, archief P.J. Meertens-Instituut, inv.nr. 32.82. Janssen werd later mede-oprichter en bestuurslid van de Volkshogeschool Limburg (Geerlingsshof). Zie Fons Erens, *Als een rode draad. Een Limburgse volkshogeschool. Geschiedenis van haar ontstaan en groei* (Landgraaf 1992) 58-63 en 67-71.

12 SHCL VAD 976: *Annexatie-enquête der Werkgemeenschap Limburg. Toelichtingsbrochure* (Maastricht 1945).

Het was de bedoeling dat de deelnemers 'een tamelijk eerlijke vertegenwoordiging' van alle inwoners der provincie Limburg zouden vormen, en dat de uitslag van de enquête daardoor 'representatief' zou zijn, maar in de praktijk werden de deelnemers doelbewust geselecteerd uit: '1°. alle leden der Werkgemeenschap Limburg; 2°. per gemeente een aantal Limburgsche niet-leden der Werkgem. Limburg; 3°. per gemeente een aantal niet-geboren-Limburgers'.¹³ De vragenlijst (12 bladzijden) en de toelichtingsbrochure (62 bladzijden) waren ook in de boekhandel te koop.

De eerste bladzijden van de vragenlijst bevatten 'Aanwijzingen' voor het invullen; daarna volgden 36 hoofdvragen, die veelal weer in deelvragen waren onderverdeeld, zodat er uiteindelijk 94 antwoorden konden worden gegeven. Aan het eind was een kaart afgedrukt, waarop kon worden ingetekend welke gebieden men wenste te annexeren (afb. 2). Er werd dus nogal wat verwacht van de deelnemers aan de enquête. In een kritisch artikel werd opgemerkt dat het 'een makkelijker taak [leek] het nieuwste belastingbiljet in te vullen dan deze vragenlijst'.¹⁴ Alleen al dit gegeven zal aan een sociale selectie van de deelnemers hebben bijgedragen. De hoge kosten van de aanschaf van de vragenlijst en de toelichting (f1,75) droegen daar ook aan bij. Zo schreef gemeentebtenaar H.J. Creusen uit Hoensbroek aan de Werkgemeenschap, dat hij met collega's had gesproken 'die wel degelijk in deze enquête geïnteresseerd waren, maar die de uitgave van f1,75 voor deelname, in verband met hun huisgezin, te hoog vonden'.¹⁵ Bij de uitkomst van de enquête moet men zich dus realiseren dat de pretentie, zoals die bij de overdracht van de uitkomsten aan de ministerraad in Den Haag op 26 september 1946 nogmaals werd onderstreept, namelijk dat de uitkomst als 'ongetwijfeld representatief' moest worden beschouwd, niet gerechtvaardigd was. Dat blijkt ook uit de daarbij verschaft informatie dat er 'ongeveer duizend, uit alle lagen der bevolking afkomstige, doch voor een groot deel prominente, in Limburg woonachtige personen [hadden] deelgenomen'.¹⁶ De enquête was dus vooral een zaak van de regionale elite.

De vragen in de enquête waren in drie hoofdstukken verdeeld onder de titels: 'Motiveering der annexatie'; 'Keuze van het te annexeren gebied'; 'Eventuele ontruiming der te annexeren gebieden'. Bij de formulering van de vragen valt

13 *Ibidem*, 5.

14 G. Gorris, 'Annexatie-Literatuur', *Katholiek Cultureel Tijdschrift* 1 (1945/46) 236.

15 RHCL, archief Annexatie-Enquête Commissie, 06.18, 501: brief H.J. Creusen, 17-9-1945. Creusen baseert zich hierbij op krantenberichten dat de deelname aan de enquête tot dan toe onbevredigend zou zijn geweest, wat ook blijkt uit de verlenging van de inzendingstermijn. Inderdaad valt op dat alle gedateerde inzendingen aan de Werkgemeenschap in september 1945 zijn gedateerd, terwijl de oorspronkelijke einddatum 25 augustus was. De redenen voor deze late respons zijn niet bekend. Op de dag dat Creusen zijn brief schreef, stuurde de Annexatie-Enquête-Commissie het resultaat van de eerste 300 ingezonden vragenlijsten naar de minister van Buitenlandse Zaken in Den Haag; vgl. RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: W.A.F. Janssen aan Zijne Excellentie den Minister van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage, 17-9-1945.

16 *Ibidem*: Uitslag, Annexatie-Enquête 1945 van de Werkgemeenschap Limburg, 3. Van de in totaal 1.045 teruggezonden vragenlijsten kwamen er 989 uit de provincie Limburg; *Ibidem*: *Mededeelingenblad van de Werkgemeenschap Limburg* 1 (29 december 1945) 5.

van de enquête afgedrukt, maar die waren bijna allemaal voor annexatie.¹⁸ De tekst van deze toelichting was grotendeels geschreven door de voorzitter van de 'Annexatie-Enquête-Commissie der Werkgemeenschap Limburg', de eerder genoemde W.A.F. Janssen. Zijn tekstdeel nam ruim de helft van de brochure in beslag. In zijn toelichtingen laat Janssen de vooringenomenheid van de vraagstelling duidelijk zien, bijvoorbeeld wanneer hij commentaar geeft bij vraag 31 ('Zou U bij annexatie met de bewoners daaraan ook meer of minder strenge beperkende bepalingen willen verbinden?'): 'Uit deze vraag blijkt duidelijk, dat het bij annexatie met behoud der bevolking heelemaal niet noodig en wellicht ook niemands bedoeling is, om eenvoudig alle Duitschers, die het te annexeren gebied toevallig bewonen, daar ook rustig te laten blijven'.¹⁹

De enquête was dus evenzeer een propagandamiddel als een onderzoeksinstrument. De Werkgemeenschap Limburg kon dan ook op 26 september 1946 als 'meening [...] van de overgroote meerderheid der Limburgsche bevolking' aan de Nederlandse regering melden, dat 88 procent van de ondervraagden een vorm van annexatie wenselijk achtte, van wie de meesten langs de gehele Duits-Nederlandse grens. 70 procent was tegen de deportatie van de Duitse bevolking in de te annexeren gebieden, maar 80 tot 90 procent wel voor de 'zuivering' van 'minder gewenschte elementen'.²⁰ Op de statistische uitkomsten van de enquête hoeft hier niet verder in te worden gegaan; die zijn elders al behandeld.²¹ In dit artikel wil ik vooral aandacht besteden aan informatiebronnen die aan de antwoorden op de enquête zijn toegevoegd: persoonlijke toelichtingen en commentaren die veel deelnemers met de ingevulde vragenlijsten meestuurden om hun standpunten te onderbouwen. De organisatoren van de enquête hadden dat ook nadrukkelijk aangemoedigd door een apart formulier voor opmerkingen mee te zenden.²² Naar schatting 15 procent van de inzenders heeft dat daadwerkelijk gedaan. De omvang van deze toelichtingen varieert van enkele regels tot meerdere dichtbeschreven bladzijden. Ik heb daaruit een – toch nog redelijk omvangrijke – steekproef van ca. 50 inzendingen nader geanalyseerd.

Het doel van dit onderzoek is een antwoord te vinden op de vraag waarom de annexatiebeweging juist in Nederlands-Limburg zo actief was en zoveel weerklank vond. Wat was in dit licht bezien de achtergrond van de actieve steun voor gebiedsuitbreiding onder de Limburgse bevolking na 1945? Het begrip 'bevolking' kan hier natuurlijk alleen met grote voorzichtigheid worden gebruikt, omdat de deelnemers aan de enquête, en dus ook de hier onderzochte bronnen, zoals gezegd, verre van representatief waren, en eerder uit de elite afkomstig

18 Een uitzondering is de bijdrage van H.A.E.G. Herben, die vanuit zijn katholieke opvatting verschillende principiële bezwaren tegen annexaties aanvoert. Vgl. *Toelichtingsbrochure Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg*, 55-60.

19 W.A.F. Janssen, 'Toelichting bij de 'Enquête Annexatie-probleem' der Werkgemeenschap Limburg', in: *ibidem* 7-36, hier: 31.

20 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: Uitslag Annexatie-Enquête 1945 van de Werkgemeenschap Limburg, 4 e.v.

21 Vgl. Lademacher, 'Niederlande', 483 e.v.

22 Vragenlijst Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap 'Limburg', 4.

waren. Dit geldt waarschijnlijk des te sterker voor de toegevoegde persoonlijke opmerkingen: die zullen vooral zijn ingezonden door Limburgers voor wie het gemakkelijk was zich schriftelijk uit te drukken. Niettemin krijgen wij zo inzicht in het denken en de gevoelens over de annexatiekwestie van vertegenwoordigers van geletterde Limburgers uit de bovenlaag. Bovendien zijn er ook enkele inzendingen van mijnwerkers bewaard gebleven.

De brieven aan de Annexatie-Enquête-Commissie worden hier op twee aspecten onderzocht: ten eerste op de motieven die voor of tegen annexatie werden aangevoerd; en ten tweede op het probleem van de collectieve identiteit die daarin aan het licht kwam. In dit laatste – belangrijkste – deel wordt onderzocht welk ‘wij-gevoel’ in de brieven domineert, en met welke stereotype beelden van andere groepen dit ‘wij-gevoel’ wordt geconstrueerd. Daaruit zal blijken dat er drie groepen relevant zijn als tegenpolen: ‘de Duitsers’, ‘de Rijnlanders’, en ‘de Hollanders’.

Tegelijk maakt dit materiaal het mogelijk de opvattingen van Andreas Gebbink te toetsen. Aan de hand van brieven aan de regering in Den Haag concludeerde hij dat de annexatie-eis zoals die in de brochures over dit onderwerp naar voren werd gebracht

keine Entsprechung in den Reaktionen der niederländischen Grenzbevölkerung gefunden hat. Im wesentlichen fehlt die überwiegend aus lokalen wirtschaftlichen Motiven begründete Forderung nach Gebietsabtretung, die Emotionalität, wie sie sich in den Broschüren zeigte, und es fehlt auch die Diffamierung der Deutschen als einer kriegslüsternen Spezies.²³

Motieven voor annexatie

Als motief voor en legitimatie van de gebiedsuitbreidingen wordt in de brieven hoofdzakelijk, en vaak als enige, genoemd: compensatie voor de door de Duitse bezetting veroorzaakte schade.²⁴ In de enquête wordt dit thema al meteen in de eerste vraag centraal gesteld. In de daaropvolgende vragen wordt de deelnemers echter ook naar andere mogelijke motieven gevraagd, namelijk algemene economische of strategische overwegingen (vragen 2-5), geografische argumenten (bijvoorbeeld ten aanzien van het waterbeheer), en een veronderstelde taalkundige of etnische verwantschap, of historische aanspraken (vraag 9).

In de begeleidende brieven worden aan deze in de vragenlijst zelf genoemde motieven ook eigen argumenten toegevoegd. Het compensatiemotief wordt vermengd met het motief van de bestraffing van de agressors. De conclusie van Gebbink dat de grensbewoners in de annexatiekwestie veel terughoudender waren dan de politici wordt hierin geenszins bevestigd. Leraar M.A. Bruna uit Heerlen bijvoorbeeld ontleende aan zijn beroepspraktijk argumenten voor een collectieve bestraffing van alle Duitsers:

23 Gebbink, ‘Suppe’, 436.

24 Vgl. Van der Steen, *Echec*, 58, op basis van onderzoek in een groot aantal brochures.

De annexatie moet een rekening zijn, door ons te presenteren aan het Duitse volk als geheel gezien. Dit is ook als geheel gezien schuldig aan groote misdaden, tegenover ons land begaan. In deze omstandigheden is een massale straf niet strikt onrechtvaardig, ook al worden aldus onschuldigen getroffen, of weinig schuldigen te zwaar getroffen. Dit gebeurt in menselijke verhoudingen voortdurend (al op school krijgt 'de heele klas straf'). Zoiets is soms onvermijdelijk. Dus men zou de geheele bevolking uit het te annexeren gebied mogen verwijderen.²⁵

Het motief van de bestraffing van de agressors heeft twee kanten. Naast het tegen de misdadigers gerichte, bijna pedagogische motief, dat in Bruna's vergelijking opduikt, gaat het ook om het herstel van de gekrenkte nationale trots. Deze twee kanten van het wraakmotief komen aanschouwelijk tot uiting in een brief van de afdeling Schimmert-Hulsberg-Ulestraten van de Werkgemeenschap Limburg. Daarin worden de annexaties onder andere gerechtvaardigd genoemd 'om de edelgermanen op gevoelige wyze eraan te herinneren, dat Nederland niet ongestraft zyn rechten laat schenden'.²⁶ Het komt echter zelden voor dat dit zo openlijk en zo sarcastisch wordt uitgesproken. Vaker zit het argument verborgen in een zakelijke toon en in rationele redeneringen.

Strategische argumenten spelen in de brieven een minder prominente rol. Af en toe wordt naar voren gebracht dat Duitsland zo verzwakt zou moeten worden dat het niet meer tot agressie in staat is. Zo pleit Emma Brinkman-Haar uit Sittard (een van de weinige vrouwen die aan de enquête deelnamen) voor de annexatie van het Rijnland en van Westfalen, omdat deze gebieden in het verleden voor Duitsland 'de grootste bron van belastinginkomsten' waren.²⁷

In zekere zin behoort ook het motief van de verbetering van de verkeerssituatie in Limburg tot de strategische argumenten. Dit had vooral betrekking op de zogenaamde 'flessehals' bij Sittard, waar het Nederlandse grondgebied slechts enkele kilometers breed is, terwijl de Duitse Selfkant een soort uitstulping in Nederland vormt. A. Eussen uit Geleen was daarom uit verkeerspolitieke overwegingen voorstander van de annexatie van de Selfkant 'om den lintwormvorm van Limburg te veranderen'.²⁸

Een volgende indirecte variant van het strategische motief zou ik strategisch-psychologisch willen noemen. In de annexatiebrochures komt herhaaldelijk een onbekommerd soort imperialisme tevoorschijn, waarin de nationale verhouding met Duitsland in verband wordt gebracht of vergeleken met die met de Nederlandse koloniën. E. Veen noemde bijvoorbeeld als voordeel van de geëiste annexatie dat daarmee 'aan het geheele Nederlandsche volk een taak van grootsche allure' zou worden opgelegd.²⁹ A. Loosjes verkondigde in 1946 met nog meer

25 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van M.A. Bruna, 11-9-1945.

26 *Ibidem*: brief van de Werkgemeenschap Limburg, Afdeling Schimmert-Hulsberg-Ulestraten, zonder datum.

27 *Ibidem*: brief van Emma Brinkman-Haar, zonder datum.

28 *Ibidem*: brief van H. A. Eussen, 29-9-1945.

29 E. Veen, *Schadevergoeding door Annexatie* (Amsterdam 1945), geciteerd door Gorris, *Annexatie-Literatuur*, 236.

grootspraak: 'Wij hebben het gewaagd in Indië iets groots te verrichten. Zullen wij te bangelijk zijn dit ook in Europa te doen? Blijven wij liever kleintjes en machteloos in ons hoekje, stikkend tenslotte in onze overbevolking?'³⁰

Leraar H.A. Dronkers uit Heerlen legde in zijn brief aan de Annexatie-Enquête-Commissie een verband tussen de territoriale en de geopolitieke situatie. Hij schrijft, 'dat het noodzakelijk is voor het Holl. Volk om zich naar het Oosten uit te breiden, geografisch zoowel als ethnografisch, want wij zitten in een te nauw keurslijf en kunnen daardoor niet meer in het groot denken'.³¹

Belangrijker dan het strategische was het demografische argument. Dat was ook een kernelement in de landelijke pro-annexatie propaganda.³² Soortgelijke overwegingen over het verschil in bevolkingsdichtheid en groeimogelijkheden in Nederland en Duitsland werden door de Groningse ingenieur H. Hennink naar Maastricht gestuurd. Volgens hem lag het gezien de in de toekomst nog toenemende overbevolking in Nederland en de demografische zwakte van Duitsland voor de hand, 'dat Nederland bij den toekomstigen Volkenbond een billijker grondverdeling over beide volken bepleit'. Dit had overigens niets met de door Duitsland verloren oorlog te maken; hij verwachtte dat België soortgelijke eisen aan Frankrijk zou gaan stellen.³³ In de regel wordt het demografische argument echter zijdelings genoemd naast de compensatie voor geleden schade, waardoor ook het demografische probleem zou kunnen worden opgelost.³⁴

Andreas Gebbink, die de Nederlandse annexatiebeweging diepgaand heeft onderzocht, stelde dat de argumenten van de voorstanders van annexatie 'im wesentlichen wirtschaftlich motiviert' waren. In Limburg zou het met name om de verwerving van nieuwe kolenmijnen zijn gegaan.³⁵ In de hier onderzochte brieven is dit niet zonder meer terug te vinden. In de meeste voor annexatie aangevoerde argumenten speelt het economische motief een zeer ondergeschikte rol en in de door mij geselecteerde brieven komen nieuw te verwerven kolenmijnen al helemaal niet voor. Voor de organisatoren van de enquête was dit wel een belangrijk punt: in de toelichtingsbrochure werden er twee korte bijdragen aan gewijd,³⁶ en vraag 13 van de vragenlijst bracht speciaal de mogelijke uitbreiding van de Limburgse mijnstreek onder de aandacht.³⁷ Ook lokale

30 A. Loosjes, *Een grootsche taak voor Nederland ook in Europa. Een imperialistische beschouwing over het annexatievraagstuk* (Deventer 1946) 19, geciteerd door Van der Steen, *Echec*, 72.

31 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van H.A. Dronkers, 12-9-1945.

32 Bakker Schut, *Uitbreiding*; zie ook W.B. Kloos, *De Toekomstige Territoriale Begrenzing van Nederland* (Alphen aan den Rijn 1945) 43-55.

33 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van H. Hennink, 15-10-1945.

34 *Ibidem*: brief van J. Beij, 20-9-1945.

35 Gebbink, 'Suppe', 424.

36 H.A.W. Martens, 'Annexatie van Steenkolenvelden?', in: *Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg, Toelichtingsbrochure*, 36; R.M.Th. Gitsels, 'Eenige bijzonderheden omtrent het Akensche Industriegebied', *ibidem*, 37 e.v.

37 *Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg, Vragenlijst, 7*. Zo'n uitbreiding werd in 63,5 procent van de antwoorden wenselijk genoemd. Bij deze vraag valt echter ook het grote aantal 'geen mening' op (30 procent). Vgl. RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: Uitslag Annexatie-Enquête 1945 van de Werkgemeenschap Limburg, 5.

politici waren in dit aspect geïnteresseerd. Zo antwoordde de burgemeester van Vlodrop op een vraag van het Economisch Technologisch Instituut in Limburg in december 1945 dat de bestaande grens tot nu toe geen problemen had veroorzaakt, maar een 'rechtmaking' van de grens was toch 'beslist noodig' om zo ook in zijn plaats een kolenmijn te verwerven.³⁸ In het licht van de belangrijke rol die de uitbreiding van de mijnbouw voor regionale politici, ondernemers en mijningenieurs, en ook in de regionale pers overduidelijk speelde,³⁹ is het toch wel bijzonder opmerkelijk dat dit punt in de aan de Annexatie-Enquête-Commissie gezonden persoonlijke brieven nauwelijks aan de orde wordt gesteld. De enige keer dat er aan wordt gerefereerd is in de brief van J.Th. Ummels uit Heerlen in de vorm van een woordspeling: 'Het annexatievraagstuk zit – om in den geest des tijds te spreken – vol mijnen'.⁴⁰

De inzenders die afkomstig waren uit de mijnbouw – onder wie ook een beperkt aantal mijnwerkers – legden in het algemeen wel een relatie met het mijnbedrijf, echter niet in economische, maar in culturele zin. Verschillende van hen voerden als argument voor de annexatie van Rijnlands grondgebied aan dat daarmee het relatieve belang van de katholieken in Nederland groter zou kunnen worden. De gepensioneerde mijnwerker J. Beij uit Terwinselen hoopte, 'dat voor Katholiek Limburg de annexatie moogt komen, want dan zal Katholiek Limburg zich kunnen uitbreiden'.⁴¹ Een andere mijnwerker, L.P.Th. Renssen uit Spekholzerheide, stelde dat de meerderheid van de mijnwerkers voor annexatie zou zijn, en verklaarde die houding door de culturele verwantschap, met name door het katholicisme.⁴² In een brief van F.J. Sprooten uit Wittem werd de Nederlandse situatie als geheel erbij gehaald: het voordeel van annexaties in het Rijnland was gelegen in de 'vergroting van de katholieke meerderheid in Nederland, met alle gevolgen van dien'.⁴³ Dit soort argumenten zoekt men tevergeefs in de brochures over de annexatie, omdat die gericht zijn op een landelijk publiek en een ongedeelde nationale identiteit tot uitgangspunt nemen.

Uit de gedachte van een cultuurverwantschap tussen Limburgers en Rijnlanders liet zich nog een argument voor annexatie afleiden, dat in zekere zin opnieuw pedagogisch was, dit keer niet met het doel te straffen, zoals in het citaat hierboven, maar om te beschermen. Zo schreef Jan Leenders uit Tegelen dat er in de te annexeren gebieden veel Duitsers woonden, 'die zeer graag Nederlander willen worden, die dus ook voorstanders zijn van annexatie, om eindelijk eens van dat eeuwige gedonder van die Pruisen af te zijn'.⁴⁴ En voor zover dat nog niet het geval was, hadden de Limburgers wel de plicht aan de

38 GA Roermond, GA Vlodrop, -4.07.151, Landsgrenzen: Burgemeester van Vlodrop aan het Economisch Technologisch Instituut in Limburg, 18-12-1945.

39 Vgl. Van der Steen, *Echec*, 121.

40 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van Th. J. Ummels, 22-9-1945. Ummels was gemeentesecretaris van Heerlen.

41 *Ibidem*: brief van J. Beij, 20-9-1945.

42 *Ibidem*: brief van L.P.Th. Renssen, zonder datum.

43 *Ibidem*, 06.18, 502: brief van F.J. Sprooten, zonder datum.

44 *Ibidem*: brief van Jan Leenders, 30-9-1945.

morele verbetering van de Duitsers mee te werken, wat volgens H.H. Kreutzer uit Sittard door annexatie bevorderd kon worden: 'Wij zijn er mede verantwoordelijk voor, dat onze Duitse bureu uiteindelijk vredige Europeanen en Christenen worden; hoe kunnen wij hier beter bij helpen, dan door een aantal van hen, de grensbewoners, te assimileren'.⁴⁵

Men ziet hieraan dat heel verschillende oordelen over de Duitse grensbewoners tot dezelfde uitkomst konden leiden, namelijk annexatie van Duits gebied. Dit blijkt ook bij de tegenstanders van annexatie, die in opmerkelijk hoge aantallen onder de inzenders te vinden zijn.

Uit Heer (tegenwoordig deel van Maastricht) schreef J.A. van Gils, dat hij 'radicaal anti annexatie' was, want annexatie betekende, 'de wond helen met de kwaal'. Zo zou de kiem van nieuwe conflicten worden gelegd, want 'een Duitscher is trotsch en hoogmoedig, twee barricades waar alles op afstuit'.⁴⁶ Met dezelfde redenering waarschuwde ook H.H. Schreinemachers, leraar in Sittard, ervoor dat de Duitsers zo voor altijd tot vijand zouden worden gemaakt, waarbij hij de culturele verschillen aan weerszijden van de grens doorslaggevend achtte.⁴⁷ Ook de arts C. Bruin, eveneens uit Sittard, motiveerde zijn afwijzing van annexaties met de culturele verschillen tussen Nederlanders en Duitsers. Annexatie was wel gerechtvaardigd, maar als men het land zonder inwoners annexeerde zou men grote problemen met de wederopbouw krijgen, en er zou ook een blijvende verbittering bij de verdreven bevolking ontstaan. Zou men daarentegen de bevolking mee annexeren, dan zouden de mentaliteitsverschillen een 'bron van groote moeilijkheden' worden.⁴⁸

De afwijzing van annexaties wordt dus in het merendeel van de gevallen gebaseerd op een afwijzing van deportaties, die men in het geval van annexatie voor onvermijdelijk hield. Dit geldt ook wanneer dit niet op pragmatische, maar op morele gronden gebeurt. Een voorbeeld is de redenering van de arts I.J.N. Oosterbaan uit Horn bij Roermond. Hij schrijft:

Wat de Duitschers ons ook aangedaan hebben, annexatie van duitsch gebied met verdrijving der duitschers (zonder verdrijving zou een geweldige fout zijn) is een zóó onmenselijke, zóó onnederlandsche, en zóó pruisische methode, dat wij daartoe m.i. nooit mogen overgaan.⁴⁹

Zulke morele argumenten werden vanzelfsprekend gemakkelijker gehanteerd als men een positiever beeld van de oostelijke bureu had. In deze zin schreef student A.J.M. Dencker dat hij de verdrijving van mensen uit het Rijnland en Westfalen zeer zou betreuren: 'Jarenlang heb ik te midden van deze menschen geleefd, en ik heb hun cultuur leeren waardeeren en ben getuige geweest van

45 *Ibidem*: brief van H.H. Kreutzer, 3-9-1945.

46 *Ibidem*, 06.18, 501: brief van J.A. van Gils, 26-9-1945.

47 *Ibidem*: brief van H.H. Schreinemachers, zonder datum.

48 *Ibidem*: brief van C. Bruin, zonder datum.

49 *Ibidem*: brief van I.J.N. Oosterbaan, 6-9-1945.

Affiche van het Nederlands comité voor gebiedsuitbreiding, 1945.

P. Fernhout/Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

het verzet tegen het nazi-regime'.⁵⁰ Deze laatste stem is wegens de welwillende stereotypering van Duitsers in de brieven uitzonderlijk, maar hij bevestigt wel dat de houding van de deelnemers aan de Annexatie-Enquête over de fundamentele vraag of er geannexeerd moest worden niet afhing van het oordeel over 'de Duitsers' in het algemeen. Annexatie kon men zowel met een 'positief' als met een 'negatief' beeld van de Duitsers bepleiten of afwijzen.

Identiteiten

De nog verse herinnering aan de Duitse inval en de bezetting zorgden er in 1945 voor dat 'de anderen' in de constructie van de collectieve identiteit zich primair ten oosten van de staatsgrens bevonden: de 'Duitsers', vaak aangeduid met het traditionele scheldwoord 'moffen', waren overduidelijk de bepalende 'zij-groep'. Maar de annexatiekwestie dwong de deelnemers aan de enquête hier toch dieper over na te denken. In de toelichting op de enquête stelde opsteller Janssen het zo voor dat de vraag of de inwoners van de te annexeren gebieden uitgezet zouden moeten worden afhing van hun vermogen tot assimilatie, en dat zou volgens deze toelichting weer afhangen van hun culturele verwantschap met de Limburgers. Volgens Janssen hoefde

langs onze grenzen een eventueel geannexeerde Duitse bevolking niet [...] beschouwd te worden als te behoren tot een andere nationaliteit dan de onze. Wat betreft godsdienst, taal en zeden zal daar de inheemsche bevolking zich gemakkelijk genoeg kunnen aanpassen aan de Nederlandsche verhoudingen.⁵¹

⁵⁰ *Ibidem*: brief van A.J.M. Dencker, 27-9-1945.

⁵¹ *Annexatie-Enquête der Werkgemeenschap Limburg, Toelichtingsbrochure, 27.*

Deze specifieke natieopvatting leidde dan vervolgens wel tot de wens tot het verbannen van ‘al degenen, die niet in Rijnland geboren of van een Rijnlandsche familie zijn’, een soort etnische zuivering dus. Volgens Janssen

moet getracht worden [...] deze mensen, voor zoover zij niet vanzelf gaan, zooveel mogelijk te verwijderen, daar onze annexatie het meeste kans op succes heeft, als in het verworven gebied enkel maar mensen wonen, die in taal en cultuur veel overeenkomsten vertoonen met onze grensbewoners.⁵²

Of de bewoners uit het annexatiegebied verdreven zouden moeten worden hing dus in deze vraagstelling af van hun vermogen tot assimilatie en die hing weer af van de vraag naar hun culturele verwantschap met de Nederlanders in het algemeen en de Limburgers in het bijzonder. Voor de Limburgers betekende dat concreet: zijn de inwoners van het naburige Rijnland ‘Duitsers’ als alle andere, of moeten zij – bijvoorbeeld omdat zij ook katholieken en carnavallisten waren – duidelijk worden onderscheiden van de niet-Rijnlandse Duitsers, met name de Pruisische? En gold zo’n onderscheid niet ook in het eigen land? Hoewel Limburg sinds de eenwording van Duitsland onder Pruisische leiding steeds meer in Nederland was geïntegreerd, en dat alleen maar meer sinds de Duitse inval van 1940, was de mentaliteit van de Limburgers heel anders van die van de ‘Hollanders’.⁵³

Voor een inwoner van Limburg bestonden er in 1945 dus vier mogelijke positieve of negatieve identificatiemogelijkheden. Deze vier zijn in figuur 1 in een matrix gebracht.

1 ‘Holland’	2 ‘Pruisen’
3 Limburg	4 Rijnland

Figuur 1. *Negatieve en positieve identificatieregio’s*

Het is duidelijk dat het ‘Pruisen’-hokje rechtsboven in alle opzichten deel van de ‘anderen’ uitmaakten, en dat linksonder ‘Limburg’ in ieder geval de ‘wij-groep’ bepaalde. Op basis van dit uitgangspunt maakte de vierdelige matrix in principe

⁵² *Ibidem*, 32.

⁵³ Vgl. Ad Knotter (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit. (Her)uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (Zwolle 2009).

de volgende drie territoriale⁵⁴ vormen van collectieve identiteit mogelijk: a) een nationale Nederlandse identiteit 3+1; b) een uitgesproken Limburgse identiteit 3; c) een (sterk door het katholicisme gevormde) Rijn-Maas-identiteit 3+4. Het is te verwachten dat onder invloed van de bezettingsgruwelen de Nederlandse identiteit overheerste, en dat was inderdaad de teneur van de annexatiebrochures.⁵⁵ Hoewel in de Limburgse enquête specifieke Limburgse problemen en belangen werden meegewogen,⁵⁶ overwoog ook daarin de nationale context.

Het beeld dat uit de persoonlijke brieven in het kader van de enquête naar voren komt is echter veel complexer. Hieronder beschouwen wij nader hoe de drie hierboven geïdentificeerde territoriale identiteiten in de brieven aan de Annexatie-Enquête-Commissie tot uiting komen.

Een Nederlandse identiteit

Als de hiervoor geciteerde Groningse ingenieur H. Hennink annexatie bepleit op grond van de bevolkingsdichtheid, heeft hij overduidelijk Nederland als geheel voor ogen. Maar ook de arts J.N. Oosterbaan, die zich tegen deportatie verklaart omdat het 'onnederlands' zou zijn, hanteert een nationaal perspectief. Andersom wil de Heerlense leraar M.A. Bruna met de annexatie en volledige deportatie uit het te annexeren gebied het gehele Duitse volk een rekening presenteren. Het zijn voorbeelden van brieven waarin sprake is van voorstellingen van homogene nationale eenheden. In het grootste deel van de brieven is dat het geval.

Zoals te verwachten, is het beeld van de Duitsers dat daaruit naar voren komt niet erg vleierend. Dat een Duitser, zoals in het hierboven aangehaald citaat van J.A. van Gils, 'trots' en 'hoogmoedig' zou zijn, behoort nog tot de meer terughoudende kwalificaties. Mijnbeambte M. de Jonge formuleerde het zo: 'De duitse bevolking toch is tot op den bodem van haar ziel bedorven'. Interessant genoeg was hij niettemin tegen deportaties uit het te annexeren gebied. Alleen 'het

54 Er werden in de brieven aan de commissie ook niet-territoriale redeneringen naar voren gebracht, doch slechts marginaal. Ik geef er hier drie weer: 1. Leraar P.G. Provost uit Maastricht wees erop, dat er in ieder land slachtoffers en ook daders, dan wel profiteurs van de nazi-gruwelen waren geweest. Het moest er volgens hem om gaan de slachtoffers genoegdoening te geven en de daders en profiteurs te bestraffen; annexaties waren hiervoor veel te ongericht in hun uitwerking. Vgl. RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van P.G. Provost, zonder datum. 2. De mijnbouwstudent A.H. Beugels uit Sittard maakte wat betreft de assimileerbaarheid van de Duitse bevolking een onderscheid naar klassen: de plattelandsbewoners en de middenklassen zouden daarmee geen grote problemen hebben; de stedelijke arbeiders stonden nog onder invloed van de nazipropaganda, en de grote fabrikanten zouden waar mogelijk 'sabotage op grote schaal' toepassen. Vgl. *Ibidem*: brief van A.H. Beugels, 5-9-1945. 3. De burgemeester van Kerkrade zag als voordeel van grensverandering dat die de smokkel zou bemoeilijken. Vgl. Erwin H. Karel, 'De Nota Belvédère en de identificering van een grenslandschap: de Nieuwstraat te Kerkrade', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 48 (2003) 149-175, aldaar 169 e.v.

55 Van der Steen, *Echec*, 51 e.v., geeft een overzicht van de in de brochures gebruikte stereotypen van Duitsers en Nederlanders.

56 Vraag 21 van de enquête luidt: 'Ziet U in annexatie van een deel van het Rijnland een specifiek Limburgsch belang?' *Vragenlijst*, 7.

Ab. III b
 Sterk voor annexatie Duits gebied
 maar zonder Duitsers. Niet een
 uitgesondend. Vrij gebied zonder
 peetbeard.
 G. Samploni
 Gronsbilck
 11.9.45

Afb. 3. Briefje van G. Samplonijs aan de Annexatie-Enquête-Commissie, 15-9-1945.

vervloekte “deutschtum” moet er uit. De deutsche taal in de gebieden moet verdwijnen’.⁵⁷

G.A. Brouns uit Schaesberg berichtte: ‘Ik heb het Duitse volk gedurende de oorlog leren kennen als een heerszuchtig, stelend (enz. enz.) volk en sinds de 7 maanden, die ik thans in Duitsland ben als een vleiend, hielentikkend en kruipend onderdanig volk’. Tientallen keren hadden Rijnlanders hem gevraagd wanneer zij eindelijk tot Nederland zouden gaan behoren. Daaruit concludeerde hij: ‘Welnu, laten wij de Duitsers hun zin geven en een behoorlijk stuk annexeren, maar *zonder hen*’.⁵⁸

‘Een zedelyk zo bedorven volk blyft een groot gevaar voor de wereld’, meende een inzender uit Venlo. ‘Het kon het beste zijn wanneer het gebied van de aardbodem verdween. Jammer genoeg is hiervoor de tijd nog niet ryp’.⁵⁹ Een verder onbekende inzender betrok in zijn oordeel ook de Duitsers die al vóór de oorlog in Nederland hadden gewoond. De oorlog had namelijk geleerd, ‘dat er geen Mof te vertrouwen is. Duitsers en vooral vrouwen die hier jaaren gewoond hadden voor den oorlog, en waaraan je geen Duitse nationaliteit kon merken, werden volbloed Duitsers toen de eerste soldaten (Duitsers) binnentrokken. De heele oorlog hebben ze zich dan ook als Duitsers gedragen’.⁶⁰ H.A. Beaujean uit Hoensbroek had dezelfde ervaring: ‘In de Limb. Mijnstreek hebben wij toch wel genoeg kunnen ervaren dat een Duitscher een Duitscher bleef in zijn hart, ook al was hij (omwille van een goed baantje bij de Mijnen veelal) genaturaliseerd’.⁶¹ Wanneer de Duitse bevolking zo homogeen en eenduidig negatief werd beoor-

57 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van M. de Jonge, 25-9-1945.

58 *Ibidem*, 502: brief van G.A. Brouns, 4-9-1945. Onderstrepingen in het origineel.

59 *Ibidem*: brief van Martin [?], 5-9-1945.

60 *Ibidem*: brief zonder afzender, zonder datum.

61 *Ibidem*: brief van H.A. Beaujean, zonder datum.

deeld ligt het voor de hand dat eventuele annexaties met een verwijdering van alle Duitsers uit het te annexeren gebied gepaard zouden moeten gaan, zoals hierboven Brouns bepleitte. Ook H.F. Doppler, vicevoorzitter van een in Heerlen opgericht 'tribunaal' meende: 'De leidende gedachte moet blijven: *geen Duitsers in Nederlandsch gebied*'.⁶² En in dezelfde trant schreef een dr. G. Samplonius uit Grevenbicht (bij Sittard) in telegramstijl (zie afb. 3): 'Sterk voor annexatie Duits gebied, maar zonder Duitsers. Niet één uitgezonderd. Vrij gebied zonder pesthaard'.⁶³ Op de betreffende vraag 25 van de enquête antwoordde overigens 20,5 procent van de deelnemers dat zij een volledige deportatie van de Duitse bevolking uit de te annexeren gebieden 'noodzakelijk' vonden; 27,5 procent vond dat 'wenselijk'.⁶⁴

In dit verband is de vraag interessant of de door de briefschrijvers waargenomen 'Duitse wezenskenmerken' biologisch of sociologisch werden gefundeerd. In het eerste geval was dit 'wezen' onontkoombaar, als een soort noodlot, in het laatste zou de Duitse 'aard' nog door heropvoeding kunnen worden veranderd. In de brieven overheerste een sociologische verklaring van de veronderstelde 'volksaard'. De hierboven aangehaalde Sittardse arts C. Bruin bijvoorbeeld verklaarde de verschillen, die volgens hem 'reeds onmiddellijk bij de grenzen' opvielen, als volgt: 'De Duitscher die is opgegroeid bij het "Deutschland über Alles", en die 7 jaar langer dan de Nederlander, en dat vrijwel zonder verzet, de Nazi-propaganda heeft geslikt, heeft andere wijzen van reageren dan de volbloed Nederlander'.⁶⁵ Ingenieur J.G. van Poppel van de Provinciale Planologische Dienst in Limburg wees op het relationele aspect van dit historische argument: de in het te annexeren gebied wonende Duitsers, 'of ze nu verdreven worden of niet', bleven 'toch onverzoenlijke vijanden van het Nederlandsche volk, omdat de historie Nederland en Deutschland – als geheel – tot onverzoenlijke vijanden gemaakt heeft'.⁶⁶

H.A. Beaujean uit Hoensbroek meende weliswaar dat een Duitser in zijn hart *altijd* een Duitser zou blijven, maar hij argumenteerde niettemin dat dat kwam door de historische socialisatie van de Duitsers door een reeks van instituties die voor de vorming van dit volkskarakter verantwoordelijk waren (en dus potentieel ook voor een verandering daarvan zouden kunnen zorgen):

want na 1850 zijn de moderne staten, speciaal Deutschland na 1870, een extra sterk nationaal gevoel bij hun onderdanen gaan aankweken door: onderwijs, dienstplicht, wetgeving, kultuuruitingen, godsdienstpolitiek, verkeer te land, te water en in de lucht, post, telegraaf en telefoon, wetenschap, werklozenzorg, radio en gemeenschappelijk lief en leed, ups and downs.⁶⁷

62 *Ibidem*, 501: brief van H.F. Doppler, 4-9-1945. Cursivering is in het origineel met hoofdletters geschreven.

63 *Ibidem*: brief van G. Samplonius, 15-9-1945.

64 *Ibidem*: Uitslag Annexatie-Enquête 1945, 6; *Vragenlijst*, 8.

65 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van C. Bruin, zonder datum.

66 *Ibidem*, 502: brief van J.G. van Poppel, 8-9-1945.

67 *Ibidem*: brief van H.A. Beaujean, zonder datum.

De Sittardse leraar Schreinemachers nam zelfs een standpunt in over de invloed van de grens dat wij tegenwoordig 'constructivistisch' zouden noemen:

Zeker, de grens is in zekere zin een denkbeeldige lijn maar aan de ene zijde van de lijn worden de mensen beïnvloed door de Nederlandse school, de Nederlandse courant, leven ze in de Nederlandse cultuurgemeenschap en maken hun Nederlandse militaire oefening door. Zij zijn dus steeds gericht naar Nederland, terwijl de andere zijde van de grens gericht was naar Duitslands centra. Daardoor ontstond ook langs de grenzen tussen de bewoners van weerszijden een verschil, dat men zeker niet mag onderschatten.⁶⁸

Naast dit soort sociologische verklaringen van de verschillen tussen Duitsers en Nederlanders treft men echter ook biologische redeneringen aan. In het archief van de Annexatie-Enquête-Commissie bevindt zich een als ingezonden brief aan een krant bedoelde tekst van zes bladzijden, waarin de onbekende auteur, na een algemeen oordeel over 'de Duitsers' te hebben gedebiteerd, over de grensregio schrijft, 'waar een stamverwante bevolking door Duitse en later vooral Pruisische overheersing geleidelijk aan van Nederland vervreemd is en in Pruisisch vaarwater verzeild'.⁶⁹ Hier worden dus biologische en historisch-sociologische argumenten door elkaar gebruikt: weliswaar waren de bewoners aan beide zijden van de grens 'stamverwant', maar door de Duitse en vooral Pruisische invloed waren die aan de Duitse kant als het ware 'vervreemd' van hun Limburgse 'tegenhangers'. In deze redenering was op den duur een verbetering niet uitgesloten.

Maar hoe kon Nederland ertoe bijdragen 'dat onze Duitse bureu uiteindelijk vredege Europeanen en Christenen worden', om H.H. Kreutzer uit Sittard nogmaals aan te halen? Men was het er in alle uitlatingen over eens dat men geen 'moffenmethoden' zou mogen gebruiken. De Maastrichtse notaris H.J.H. Hoenen, die zeer actief was in de annexatiebeweging, vond weliswaar: 'Wij zijn, gelukkig, geen moffen en moeten de moffen-methodes zeer zeker niet navolgen', maar sloot grootschalige annexaties en verdrijving van de daar woonachtige bevolking niet uit, want: 'Men spreke mij niet [...] van die "goede", "stamverwante" Rijnlanders'.⁷⁰ Biochemicus D. Mossel uit Valkenburg opteerde er met hetzelfde argument echter voor de Duitse gebieden niet te annexeren, maar als protectoraat over te nemen: 'Uitdrukkelijk wil ik pleiten tegen "moffen-" en "jappenmethoden". [...]. Wij hebben in de jaren 1940-1945 met inzet van al onze physische en psychische kracht tegen het aannemen van *elk* Duits

element gevochten. Laat ons dan nu ook geen moffenmethoden overnemen en niet misbruik maken van onze overwinnaarpositie'.⁷¹

Als het ging om concrete pedagogische voorstellen kwam daarin toch wel

68 *Ibidem*, 501: brief van H.H. Schreinemachers, zonder datum.

69 *Ibidem*: 'Een historische zijde van het annexatie-vraagstuk' (typoscript) 1.

70 *Ibidem*: H.J.H. Hoenen, manuscript zonder titel, 2 bladzijden.

71 *Ibidem*: brief van D. Mossel, 6-9-1945. Onderstrepingen in het origineel.

zeer vaak een 'zwart' soort pedagogiek te voorschijn. Sociaal-geograaf Jac J.J. van de Venne uit Houthem-Valkenburg, die elke sociale of psychologische verwantschap tussen Limburgers en Rijnlanders bestreed, ontwierp het volgende alternatief voor directe deportatie:

Ook de braafste Rijnlander heeft vergenoegd in zijn handen gewreven, toen de Duitse horden geheel Europa in hun macht hadden. En nu fair play? [...] In het algemeen zal de toestand van eventuele Duitse bewoners in geannexeerd gebied zó moeten zijn, dat ze nauwelijks kunnen ademen en zodoende gedwongen worden ons gebied te verlaten. A.u.b. geen 'fraternisation'.⁷²

Zulke drastische maatregelen konden ook direct op de verbetering van de Duitsers zijn gericht. Sommigen gingen daarin heel ver. R.A.H.M. Lamermont uit Heerlen vond dat de Duitsers niet uit het annexatiegebied verdreven moesten worden, maar dat zij daar moesten worden vastgehouden om onder dwang arbeid te verrichten en om op deze wijze de opvoeding van hun kinderen te verbeteren:

Duitsch gebied alleen compenseert niet de enorme ons toegebrachte schade. Duitse arbeid moet het leeuwendeel opbrengen, daarom de Duitsers moeten er niet uit – ze mógen er niet uit

Deze generatie is schuldig – in zijn geheel

deze generatie moet boeten – in zijn geheel

Zij mág niet vertrekken doch moet door belastingen en arbeid dusdanig klein gehouden worden dat voor deze categorie van mensen het leven niet waard is geleefd te worden doch tevens dient deze mensen voor ogen gehouden te worden welke toekomst voor hun kinderen – de niet schuldige categorie dus – is weggelegd. Deze kinderen n.l. *moeten wél vertrekken* tenzij zij door de ouders dusdanig volgens Nederlandsche begrippen zijn opgevoed dat assimilatie voor ons geen bezwaar meer oplevert.⁷³

Impliciet of expliciet zijn al deze uitlatingen gebaseerd op de aanname dat er een homogeen Duits volk bestond, met daartegenover een homogeen Nederlands volk.

Een Limburgse identiteit

Maar geheel eenduidig was dit toch niet. De hiervoor aangehaalde leraar H.A. Dronkers, die voor de 'Hollanders' in het algemeen een oostwaartse expansie noodzakelijk vond, had oog voor een aparte Limburgse mentaliteit, maar had tegelijk twijfels over het aanpassingsvermogen van de Duitse bevolking:

72 *Ibidem*, 502: brief van Jac J.J. van de Venne, 29-9-1945.

73 *Ibidem*: brief van R.A.H.M. Lamermont, 29-9-1945. Onderstrepingen in het origineel.

Voor Limburg zou ik dus zeggen: niet al te veel van het dichtbevolkte Rijngebied, maar, (misschien mag ik dat niet zeggen) laat Limburg liever expansie zoeken naar het Westen; daar is de kans op assimilatie veel groter en wat zouden wij samen met Vlaanderen niet een krachtig volk vormen.⁷⁴

Hij geeft hier blijk van een eigen Limburgs bewustzijn, dat zich primair afzet tegen de Duitsers, maar tegelijk eerder aansluitingsmogelijkheden zoekt in het buitenland (in het katholieke Vlaanderen) dan bij de grote steden in het westen.

Op dit punt was J.H.W.M. Jansen uit Roermond nog duidelijker. Hij betwijfelde of het materiële gewin door annexaties op zou wegen tegen de daardoor veroorzaakte 'geestelijke verliezen': 'doordat wij de gebieden langs onze oostgrens met hun landelijke bevolking (dus onze eigen gebieden) gaan blootstellen aan vervlakkung door contact met bevolkingsgroepen – hetzij uit Duitsland, hetzij uit Nederland – die niet tot hun culturele sfeer behoren'.⁷⁵ De afgrenzing tegenover 'Holland' ligt voor deze Limburger op hetzelfde vlak als die tegenover een niet verder gedifferentieerd 'Duitsland'. De regio staat bij hem in het centrum van de collectieve identiteitsvorming.

Een Rijn-Maas-identiteit

Als een collectieve identiteit als 'Nederlander' werd verworpen, of zwakker werd gevoeld dan een regionale Limburgse identiteit, dan werd de kans groter dat men aan de oostkant van de grens ook verschillen waarnam. Volkskundige Winand Roukens uit Kerkrade had zich al vóór de oorlog beziggehouden met de Limburgse 'volksaard', die hij nauw verbonden achtte met de Rijnlandse.⁷⁶ Hij had al in april 1945 naar Maastricht geschreven, dat men bij de Rijnlandse 'mentaliteit of het volkskarakter' slechts het 'Pruisisch vernis wegdenken' moest, om te ontdekken dat die 'zonder twijfel veel en veel dichter staat bij dat van den Limburger dan bij dat van den Pruis'.⁷⁷

Deze opvatting treft men in de brieven aan de Annexatie-Enquête-Commissie veelvuldig aan, waarbij als verwante, of in ieder geval anti-Pruisische, Duitse inwoners naast de Rijnlanders ook de Westfalen worden genoemd, als niet al het hele grensgebied of het hele te annexeren gebied zo wordt ingeschat. Eerder zijn wij deze opvatting tegengekomen in de brieven van Jan Leenders uit Tegelen en student A.J.M. Dencker. Ook de Maastrichtenaar C. Vogels was van mening, 'dat speciaal de Rijnlanders en Westfalers niet bijzonder veel sym-

74 *Ibidem*, 501: brief van H.A. Dronkers, 12-9-1945.

75 *Ibidem*, 502: brief van J.H.W.M. Jansen, september 1945.

76 Vgl. Jos Perry, "'t Nachtegaaltje zingt". Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950', in: Knottter, *Dit is Limburg!*, 187-227, aldaar 204-208. Zie ook Heinrich Leonhard Cox, 'Volkskundliche Kulturraumforschung im Rhein-Maas-Gebiet (1920-1990)', in: Detlev Arens ed., *Rhein-Maas – Kulturraum in Europa. Ergebnisse eines Symposiums in Aachen (25.-27. Oktober 1990)* (Keulen 1991) 23-42, aldaar 28.

77 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: W. Roukens, Memorandum zonder titel, 28-4-1945 (3 bladzijden) 2.

pathie voelen voor hun Pruisische landgenooten', en daarom annexatie door Nederland niet zonder meer negatief zouden beoordelen.⁷⁸

De hiervoor weergegeven fragmenten uit brieven waarin de versterking van het katholicisme in Nederland als een voordeel van annexatie werd genoemd, trokken overduidelijk andere grenzen in hun *mental maps* dan de Duits-Nederlandse. Carl A.L.W. Heijmans uit Tilburg gaf blijk van een noord-zuid gerichte psychologische geografie: 'De mensen in 't Rijnland zijn geen kwaad slag. In doorsnee zijn ze openhartig, goedlachs. Hoe meer naar 't noorden, hoe stugger ze worden'.⁷⁹ Men kan veronderstellen dat hij deze redenering ook op Nederland toepasbaar achtte.

H.J.M.E. Ramakers uit Sittard sprak dit duidelijker uit als het ging om de aanstelling van ambtenaren in het annexatiegebied: 'In Rijnland s.v.p. geen Hollanders aanstellen, maar Limburgers, evenzo in Oost-Friese. geen Limburgers, maar Groningers! Verwante volkeren samenbrengen!!'.⁸⁰ Nog duidelijker was hierin gemeentebestuurder M. Kockelkoren uit Kerkrade, die klaagde over de verwaarlozing van de Limburgse opvattingen door de nationale regering:

Of gaan de boven-Moerdijkers weer hun politiek van vóór 1940 voortzetten: Och, Limburg? Waarom Limburgs meening hooren? Deze ignoratie behoort te verdwijnen, want 't is de gedachtegang van den Hollandschen 'Herrenvolker' of 'Übermensch' t.o.v. ons Limburgers. Uit dien grond pleit ik er voor, dat er Limburgsche ambtenaren naar 't te annexeren gebied worden uitgezonden, voor zover 't het aan Limburg grenzende gedeelte betreft. Hun gemoedelijkheid en taalkennis zal reeds spoedig vruchten afwerpen. Als de stoere onverdraagzame Hollanders ingezet worden, zal er een haat toenemen t.o.v. Nederland. De Hollanders zijn niet eens in staat de Limburgsche sympathie te verwerven, laat staan evt. Rijnlandsche.⁸¹

Met de symbolische toepassing van deze nazi-begrippen op de 'Hollanders' is wel de scherpst mogelijke afgrenzing tegenover hen bereikt. Men krijgt niet de indruk dat Kockelkoren zich erg met zijn landgenoten boven de Moerdijk verbonden voelde. De grens tussen noord en zuid is op zijn *mental map* sterker dan die tussen west en oost (die juist door de gedachte aan annexatie vluchtiger werd).

Hoewel extreem geformuleerd was Kockelkorens positie in 1945 in Limburg niet uitzonderlijk. De Maastrichtse publicist Mathias Kemp had al in 1926 geschreven dat de 'geest in Limburg' nauw verwant zou zijn met de 'vroolijke', 'gemoedelijke' en 'levensblijde' Rijnlanders, die men niet met het 'modernheidensch Pruisendom' mocht verwarren.⁸² Kemp zond in mei 1945 een memorandum naar de Werkgemeenschap Limburg, waarin hij nogmaals onderstreepte dat de

78 *Ibidem*, 502: brief van C. Vogels, 12-9-1945.

79 *Ibidem*, 501: brief van Carl A.L.W. Heijmans, zonder datum.

80 *Ibidem*, 502: brief van H.J.M.E. Ramakers, zonder datum.

81 *Ibidem*: brief van M. Kockelkoren, zonder datum.

82 M. K[emp], *De geest in Limburg* (Sittard 1926) 7-12, geciteerd door Perry, 'Nachtgealtje', 214 e.v.

bevolking van het Rijnland 'uit oogpunt van geschiedenis en volkenkunde tot onze naasten bloedverwanten behoort'. Hier valt weer de vermenging van biologische en culturele categorieën op: het postulaat van de 'bloedverwantschap' schakelt immers de invloed van de geschiedenis uit. Kemp ging verder met een soort vrijspraak voor de Rijnlanders:

De bevolking van het aangrenzende Rijnland, katholiek als de overgrote meerderheid van Limburg, kan men zeker wel tot de beste Duitschers rekenen en ze is, in vergelijking tot het geheel, wel het minst aansprakelijk voor de rampen die het Nazibewind over de wereld en over ons land in het bijzonder heeft gebracht.

Maar Kemp wees op nog een ander aspect van de culturele verwantschap van de inwoners aan beide zijden van de grens, dat hem tot tegenstander van mogelijke annexaties maakte. Hij wees op de cultuurvormende invloed van de grens zelf: 'Zelf bewoner van een grensgebied, kan ik de gevoelens van andere grensbewoners best begrijpen'.⁸³ Hier wordt dus in de diepste verbittering tussen de twee landen een mogelijk gemeenschappelijk identiteitsgevoel als grensbewoner merkbaar dat boven de nationaliteitscheiding uitstijgt en dat wij in 'normale' omstandigheden ook in andere grensgebieden terugvinden.⁸⁴ In deze zin uitte zich ook M.F.J.M. Cremers, student aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, maar uit Sittard afkomstig. Hij dichtte de grensbewoners een bijzondere competentie toe in de annexatiekwesitie, waarin zij tegenover de centrale regering kwamen te staan:

Wanneer [...] iemand tot oordelen in staat is, is dat ongetwijfeld de grenslander. Daarom is het ongerijmd, dat in de regeringsonderzoekcommissie voor annexatie niet hoofdzakelijk leden zitting hebben uit de vijf grensprovincies, maar zoals helaas nog steeds gebruikelijk, hoofdzakelijk 'Hollanders'.⁸⁵

De hele complexiteit van het territoriale identiteitsprobleem komt in dit citaat aan het licht: de annexatiekwesitie heeft betrekking op de (Duitse en Nederlandse) naties; dit wordt doorkruist door de noord-zuidtegenstelling in Nederland zelf, waarin men zich van de 'Hollanders' afgrenst, maar daarin varieert men weer met een Nederlands oost-westschema, waarmee een collectieve identiteit van de grensprovincies wordt geconstrueerd.

Besluit

Wat betreft hun opvattingen in de annexatiekwesitie is er waarschijnlijk weinig verschil tussen de hier onderzochte Limburgse briefschrijvers die vooral blij

83 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 502: M. Kemp, Memorandum inzake annexatie, 28-5-1945 (typoscript, 2 bladzijden) 1.

84 Vgl. Oscar J. Martínez, *Border People: Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands* (Tucson 1994) 10.

85 RHCL, archief Annexatie-Enquête-Commissie, 06.18, 501: brief van M.F.J.M. Cremers, 15-9-1945.

geven van een nationale Nederlandse identiteit en hun landgenoten in andere provincies. Om antwoord te geven op de in het begin van dit artikel gestelde vraag waarom de annexatiebeweging in 1945 speciaal in Limburg zo sterk was, moet daarom gekeken worden naar de andere, niet-nationale elementen in hun identiteit: de Limburgse en vooral de Rijn-Maas-identiteit. Bij de economische belangen, vooral die van de mijnindustrie, spelen de identiteitsproblemen nauwelijks een rol. Voor veel leden van de Werkgemeenschap Limburg, en ook voor enkele ingenieurs en gemeenteambtenaren die aan de enquête deelnamen, waren zulke belangen wel van belang. In de plattelandsgebieden langs de grens in het noorden bestonden geen vergelijkbare grensoverschrijdende economische belangen.

Voor de meeste briefschrijvers lijkt echter veel belangrijker te zijn geweest dat de positie van Limburg binnen het Nederlandse staatsverband door de annexatie van Rijnlands gebied zou kunnen worden versterkt. Door de loop van de grens te veranderen zou met name Zuid-Limburg (waaruit de meeste brieven kwamen) minder perifeer komen te liggen. Het verkeerstechnische isolement van dit gebied zou kunnen worden opgeheven. Maar vooral zou door de incorporatie van de inwoners van het Rijnland de culturele samenstelling van de Nederlandse bevolking in het voordeel van Limburg kunnen worden gewijzigd. Dat had allereerst, in objectieve zin, betrekking op de confessionele samenstelling, maar ook op veronderstelde karaktertrekken die de Limburgers met de Rijnlanders gemeen zouden hebben, zoals 'gemoedelijkheid' en een bepaald soort humor, die de 'Hollanders' blijkbaar net als de 'Pruisen' zouden missen. Naar mijn mening moet het naar verhouding grote enthousiasme voor mogelijke annexaties in Limburg worden verklaard door deze breed gedeelde opvatting, waarin de Limburgse en de Rijnlandse identiteiten tot een soort Maas-Rijn-identiteit waren samengesmolten. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of er continuïteit is tussen deze argumentatie en de deelnemers aan deze annexatiediscussie enerzijds en het zo'n 30 jaar later inzettende Euregio-verteog anderzijds.

[vertaling; Ad Knotter]